

TÁRSADALMI INNOVÁCIÓS TUDÁSPOTENCIÁL A FIATALOK KÖRÉBEN¹

[DOI 10.35402/kek.2019.2.7](https://doi.org/10.35402/kek.2019.2.7)

Absztrakt

Tanulmányunkban a társadalmi innovációt az egyének közötti interakciók és közösségi cselekvések folyamatának kontextusában értelmezzük. Kutatási kérdésünk, hogy a fiatalok milyen társadalmi innovációkkal összefüggő tudással és készségekkel rendelkeznek, mit gondolnak a társadalom megújításáról, ebben a saját szerepükről. Azt is vizsgáljuk, hogy milyen tulajdonságokat társítanak a társadalom megújításában kulcsszerepet vállalókhöz. Kvalitatív kutatásunkban fókuszcsoportos beszélgetéseket folytattunk középiskolások és egyetemisták körében, melynek során feltártuk, hogy mit érzékelnek társadalmi problémaként és melyeket nevesítenek, másrészt motiváltak-e a társadalmi problémák felszámolására irányuló tevékenységekben részt venni. Összességében tanulmányunk hozzájárul a fiatalok véleményéből tükröződő társadalmi innovációs tudáspotenciál sajátosságainak értelmezéséhez.

Kulcsszavak: társadalmi innováció, közösség, fiatalok, felelősségvállalás, bizalom, szolidaritás

Abstract

Knowledge potential of social innovation among youth

The study interprets the social innovation in the context of interactions between individuals and the corporate action process. Our research question is about the knowledge and ability of the youth related to social innovation. Besides we also focus on what they think about the reform of the society and their role in that progress. In addition the study examines how the youth is related to the key role actors of the social reform and it identifies the main attributes of these actors. The qualitative research is based on focus group interviews among high school and university students. We discovered social problems which are either perceived or identified by the

youth and whether they are motivated to take part in the elimination of these issues. Overall our study contributes to the interpretation of how youth define social innovation and highlights the knowledge potential of social innovation among this group.

Keywords: social innovation, community, young people, responsibility, trust, solidarity

Bevezetés

A társadalmi innováció értelmezési lehetőségei közül meghatározóak azok a megközelítések, amelyek a fogalmat az egyének közötti interakciók és közösségi cselekvések folyamatának kontextusába helyezik. Ennek egyik fő oka, hogy klasszikus értelemben az ilyen típusú kezdeményezések célja a társadalmi értékek, közösségi célok szolgálata, a problémák enyhítése vagy orvoslása. Tanulmányunk alapját egy egyetemisták és középiskolások körében készült kvalitatív kutatás adja, mely a fiatalok társadalomról, problémákról, közösségről és értékekről alkotott véleményének megismerését tűzte ki célul.

Tanulmányunkban a fiatalok társadalmi innováció iránti nyitottságát, érzékenységét, szükségleteit értelmezzük, és összekapcsoljuk mindezt a közösségről szóló tudásukkal abban az értelemben, hogy ehhez a szerephez milyen társadalmi értékeket, szükséges képességeket társítanak. A cikk első részében a közösség és a társadalmi innováció legfontosabb szakirodalmi összefüggéseit és téziseit foglaljuk össze. Az elméleti alapok bemutatása során ismertetjük a társadalmi innováció megközelítési lehetőségeit és definíciós nehézségeit is. A társadalmi innováció értelmezése során a kölcsönhatásokra és a szereplők közötti interakciók beágyazottságára helyezzük a hangsúlyt. Tanulmányunk második felében az empirikus eredményeinket ismertetjük. Kutatásunkban arra kerestük a választ, hogy a fiatalok a társadalmi innovációkat megalapozó értékekről és normákról hogyan vélekednek, és milyen tudáspotenciált képviselnek ezek megalapozásához. Elsőként leírjuk, hogy az általunk megkérdezett debreceni oktatási intézményekben tanuló fiatalok hogyan vélekednek általában a társadalmi problé-

¹ A publikáció elkészítését az EFOP-3.6.1-16-2016-00022 számú projekt támogatta. A projekt az Európai Unió támogatásával, az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával valósult meg.

mákról, milyen társadalmi problémákat ismernek, melyekre reflektálnak és hogyan, illetve milyen generációs különbségek fedezhetőek fel e téren a középiszkolás és az egyetemista korosztály között. Részletesen feltárjuk, hogy a kutatás résztvevőinek probléma-értelmezésében és az ehhez kapcsolódó felelősségvállalásban egyéni vagy közösségi értékek és érdekek dominálnak-e. Végezetül átfogóan leírjuk azokat a véleményeket, amelyek a társadalmi innovációkat kezdeményezők szempontjából elsődleges társadalmi értékeknek minősülnek, és jelentős hatást gyakorolnak új társadalmi innovációk kezdeményezésére.

1. A közösségi értékeken nyugvó kezdeményezések

Hankiss (1987) szerint a közösség az emberek hasonló érdekek, célok, értékrend, illetve az ebből fakadó közösségtudat alapján kapcsolódó csoportosulásaként fogható fel. A fogalom nagyfokú érték tartalommal, legtöbb esetben pozitív jelentéstartalommal bír. Parsons (1960) rendszerelméletében a közösség olyan emberek által alkotott csoportosulás, amelyben közös értékek és magatartás-szabályok alapján cselekednek. Tönnies (1983) a társadalmat és a közösséget két végletként értelmezi, amelyben az előbbit a pusztán szükségletek kielégítésére irányuló, racionális gondolkodás tartja össze, az utóbbit az érzelmeken és preferenciákon alapuló egyéni döntés. Merton (1980) a csoport és a közösség fogalmainak elkülönítését javasolta. Az amerikai társadalomtudós szerint a közösséget emberek kapcsolatok nélküli halmazaként foghatjuk fel, míg a csoport emberek közötti interakciókat is feltételez. Heller (1970) a csoportot az emberek közötti interakciók legegyszerűbb szintjének tekinti, melybe mindenki bekerülhet, ezzel szemben az általuk preferált közösséget, melyhez tartozni akarnak, azonos értékrendszerek alapján választják. Kalocsai (1981) a közösséget fontos értékekkel bíró, magasabb rendű rendszerként értelmezi, szerinte a közösség fontos erkölcsi-politikai értékek hordozója, ezáltal az egyén jellemfejlődésének kulcsa, illetve a társas szükségletek kielégítője. A közösség szerepét és felelősségét nem csupán az egyénre korlátozza, hanem a társadalomfejlődés egyik legmeghatározóbb tényezőjeként értelmezi. Varga és Vercseg (1998) felfogása szerint a '90-es évek Magyarországon a közösségek egyszerre a demokratizmus gyakorlóterepi, a hatalom alternatívái és hiánypótló intézmények,

amelyek az egyén társadalomban való boldogulását, érdekérvényesítését, részvételének építését jelentik.

A XX. század tapasztalatainak fontos tanulsga, hogy sem a piaci racionalitás, sem a szocialista értelemben vett egyenlőség nem képes megfelelő, szolidaritásra épülő társadalomszervező elvként funkcionálni, és közösséget alkotni (Harkai 2006). A szolidaritás egyéni, individuális befektetést igénylő cselekvés, Elster (1995) szerint a saját érdekek közösség érdekében történő háttérbe szorítását feltételezi. Seligman (1997) szerint a szolidaritáshoz elengedhetetlen a felek közötti bizalom, hiszen az ilyen fajta együttműködés nem jár minden fél számára azonnali haszonnal. A bizalom társadalomban betöltött, fontos szerepét Banfield (1958) vizsgálata illusztrálja, mely azóta a pusztán individuális értékek alapján működtetett közösségek negatív példája lett. Kutatásában egy állampolgári és civil aktivitás tekintetében passzív olasz várost vizsgált, melynek lakói kizárólag olyan cselekvésekben vettek részt, amelyek saját vagy közvetlen környezetük érdekeit szolgálták, miközben a közösség érdekeihez teljes mértékben semleges viszonyulást produkáltak. Banfield ezt a jelenséget „amorális familizmusnak” nevezte el, amely Dupcsik és Tóth (2008) munkája szerint egy társadalmi állapot leírására alkalmas, melyben a társadalom tagjai közötti kapcsolatok gyengesége, az állampolgári aktivitás és a szolidaritás hiánya figyelhető meg. Az önérdékkövetés sok esetben a társadalom tagjai iránti bizalmatlanságból fakad, melynek következménye a közösség értékei iránti semlegeség, a társadalom érdekében történő felelősségvállalás hiánya (Hajdu 2012). A legutóbbi kutatási eredmények szerint a rendszerváltás óta jelentősen csökkent a magyar társadalomban megfigyelhető intézményekbe és a társadalom tagjaiba vetett bizalom mértéke, a civil aktivitás (Hajdu 2012).

Tanulmányunk kulcsfogalma a *társadalmi innováció*, amely minden esetben individuális érdekeket háttérbe szorító, a társadalmi jó érdekében létrehozott szolidaritást és bizalmat feltételező kezdeményezés. A társadalom tagjai közötti kölcsönhatások és kapcsolatok dinamikája a társadalmi kapcsolatok keretrendszerének megértésével lehetséges. Farkas (2014) szerint a társadalmi kapcsolatok tulajdonképpen egyének közötti kapcsolatot jelentenek, amelyek megegyezésen alapulnak és olyasfajta interakciókat takarnak, amelyek során a társadalom tagjai kölcsönösen segítik egymás érdekeinek érvényesítését. Ezek olyan strukturáló tényezők, amelyek a társadalmi innováció mértékét és jellegét is alakítják.

A társadalmi innováció fogalmának értelmezése régióként eltérő lehet. Katrin Gillwald (Caulier-Grice et al 2012) szerint a társadalmi innováció minősége sokkal inkább rejlik annak hatásában, mint újszerűségében, hiszen társadalmi innováció esetén egy régi probléma a korábbi lehetőségeknél hatékonyabb megközelítéséről beszélünk. A Stanford Social Innovation Review (Caulier-Grice et al 2012) definíciója szerint a társadalmi innováció olyan újszerű megközelítés, problémamegoldási lehetőség, amely esetenként régebbi gyakorlatra épülhet.

A TEPSIE, a The Young Foundation, a Danish Technology Institute és egyéb együttműködő partnereik kutatásai alapján kidolgozott, szakértők által is elfogadott társadalmi innováció-definíció szerint „A társadalmi innovációk új megoldások (termékek, szolgáltatások, modellek, piacok, folyamatok stb.), amelyek egyidőben társadalmi szükségletet elégítenek ki (jobban, mint a már létező megoldások), és új vagy továbbfejlesztett képességekhez, kapcsolatokhoz és az eszközök és a források jobb kihasználásához vezetnek. Más szóval jók a társadalomnak, és fokozzák a társadalom cselekvőképességét” (The Young Foundation, 2012:18). A meghatározás – jóllehet nagyon hasonlít a hagyományos schumpeteri fogalomra – fontos eleme a társadalmi aspektus, mely egyszerűen a célcsoport igényeinek kielégítésében, illetve annak szükségességében, valamint a társadalom mint cselekvő résztvevő bevonásában jelenik meg. Az OECD-LEED Forum in Social Innovations (OECD 2004) definíciójában kiemeli, hogy a társadalmi innováció olyan igényeket elégít ki, amelyeket a meglévő piac nem biztosít az érintettek számára, fő célja pedig az, hogy megoldási lehetőségeket nyújtson az egyén és a közösség problémáira. Az Oslo Kézikönyvben (OECD 2005) foglaltak szerint a társadalmi innovációk a társadalmi igények és szükségletek kielégítésének érdekében létrejött, új struktúrákat és együttműködések létrehozó kezdeményezések (Varga 2017). Eduardo Pol és Simon Ville (2009) közgazdászok meghatározása szerint társadalmi innovációról olyan ötlet implikálása esetén beszélünk, mely életminőséget vagy életmennyiséget javít. A szerzőpáros különbséget tett a társadalmi innováció mikro- és makroszintjei között – míg előbbi az egyén szükségleteire épít, addig utóbbi a kollektív igényekre irányul (Caulier-Grice et al 2012). Howaldt és szerzőtársai szerint a definíció leegyszerűsíthető a társadalmi problémáknak a megszokottnál jobb gyakorlatokká konfigurálásává is (Howaldt et al 2008). Bulut és társai (2013) sze-

rint az innovációk jelentősen befolyásolják a szervezetek és a vállalatok működését is.

Beckert (2009) megközelítése szerint a társadalmi-strukturális kapcsolatok, a politikai szabályok és keretek, valamint az értelmező-kognitív rendszer egymásra hatást gyakorló szerkezete „társadalmi rácsként” értelmezhető. A rácspan megjelenő kölcsönhatások képesek a szereplők közötti interakciók beágyazottságának leírására. Beckert (2009) megközelítésében a piac dinamikája a szereplők egymáshoz való viszonya alapján alakul. A nemzetközi és lokális szinteken működő intézmények meghatározzák a társadalmi kapcsolatokat és az állampolgárok cselekvőképességét. A szabályok és rendelkezések korlátozhatják a társadalmi innováció mértékét és értékét egyaránt, és legfőképp azt, hogy az intézmények által alakított társadalmi jelenségekre milyen hatást képesek gyakorolni. Az egyének közötti interakciókat társadalmi minták alakítják. Ezek a kognitív keretek befolyásolják azt is, hogy a társadalmi innováció üzenete és lényege mennyire befogadható a társadalom tagjai számára, és befolyásolja a döntéshozók társadalmi innováció értelmezéséhez szükséges attitűdjeit is (Edmiston 2015).

Az Európai Unió prioritásként kezeli a társadalmi innovációk létrejöttének támogatását, ezért szakértők önálló definíció meghatározására is kísérletet tettek, amelyhez 17 társadalmi innovációt vizsgáló átfogó kutatás eredményeit elemezték. Az Európai Bizottság által készített tanulmány a társadalmi innovációt a kezdeményezés célja, szereplője, illetve az innováció természete szerint differenciálja. A társadalmi innováció értelmezhető társadalmi folyamat eredményeként, a civilitás produktumaként is, hiszen a legtöbb esetben nem mesterségesen, felülről konstruált kezdeményezésről van szó, hanem alulról jövő, civil tevékenységről. Felfogható egyfajta felelősségvállalásként is bizonyos társadalmi problémák iránt (pl. környezetszennyezés). Végül felfogható a társadalom megújításaként is, mely eszköz a társadalom számára káros nézetek, elvek, normák megváltoztatásához (Nemes – Varga 2015).

A legtöbb meghatározás szerint a társadalmi innováció nem csupán egy egyénileg létrehozott, nagy felfedezést jelöl, hanem sokkal inkább egy közösségi értékeken nyugvó, a közösség bevonásával történő kezdeményezés. A közösségi tanulás kategóriájának a társadalmi innováció fogalomrendszerébe történő beemelésével Kozma (2018) új összefüggésben tárgyalja a két fogalmat: „megtalálja a megfelelő információkat, kialakítja a maga válaszait, megújítja

önmagát és környezetét. A közösségi tanulásnak ezt az aspektusát nevezzük a továbbiakban társadalmi innovációnak. Azt a mozzanatot, amikor a kibívtak és megtámadtak – közösségük erejével, korábbi információik alapján, újabbat bevonva és fölhasználva – valami újat, váratlant és eddig ismeretlent találnak ki. Ez az alkotás pillanata. Ez az a pillanat, amikor a közösség megújul – hogy aztán hálózata révén, a tanulás erejével – az új fölismerést elterjessze, magáévá tegye, végül pedig beiktassa a saját, közösségi történetébe” (Kozma 2018:6). Ebben az értelmezésben a társadalmi innováció maga a közös értékek alapján szerveződő együttműködés, hálózat.

2. A kutatás módszertana

A tanulmányunk alapját képező kutatásunk a fiatalok társadalmi problémák iránti nyitottságát és felelősségvállalási hajlandóságát vizsgálta. A kutatást 2018 őszén bonyolítottuk debreceni egyetemisták és középiskolás diákok körében, fókuszcsoporthozos interjúk keretében. Arra voltunk kíváncsiak, hogy

1. a fiatalok mit tekintenek vagy érzékelnek társadalmi problémának a környezetükben?
2. véleményük szerint közösségi vagy egyéni felelősség-e a társadalom fejlesztése, folyamatos megújítása, a társadalmi problémákra történő reflektálás?
3. véleményük szerint milyen tulajdonságokkal kell rendelkezniük azoknak, akik innovatív módon képesek cselekedni a társadalom jobbításáért?

Kutatásunk egy átfogó, középiskolás és egyetemista célcsoport körében készülő nagymintás kvantitatív adatfelvétel megalapozó vizsgálata volt, amelynek keretében négy fókuszcsoporthozos interjú készítettünk, összesen 26 fiatal bevonásával. A fókuszcsoporthozos interjúk közül kettő debreceni középiskolások, kettő debreceni egyetemi hallgatók bevonásával készült.

A fókuszcsoporthozos beszélgetéseket páros vezetéssel irányítottuk, egyetemi oktatók és doktoranduszok közreműködésével. A négy fókuszcsoporthozos interjú során a standardizált kutatási stratégia logikáját követtük, ugyanazzal az interjú-tervvel vezettük mind a négy fókuszcsoporthozot, a vezérfonalat nem módosítottuk.

A fókuszcsoporthozokban célzottan rétegzett mintavétellel választottuk ki a résztvevőket. Iskolaszintek szerinti (középiskola, egyetem) homogén csoportokat alkottunk, de a csoportokon belül

heterogén megoszlást alakítottunk ki. A két középiskolás fókuszcsoporthozon belül az összes középiskolai típus képviseltette magát, ebben az értelemben heterogén összetételre törekedtünk. Így az egyes csoportokban együtt beszélgettünk a szakiskolások, szakközépiskolások és gimnazisták. A diákok kiválasztása során a középiskolák társadalomismeret tanárait kerestük fel, és kértük őket, hogy a téma iránt nyitott, érdeklődő diákokat delegáljanak a fókuszcsoporthozba. Az egyetemistákkal készülő fókuszcsoporthozok esetén is a belső heterogenitásra törekedtünk, ezért igyekeztünk minden csoportba más-más karokon és eltérő szakokon tanuló hallgatókat szervezni. Az egyetemistákat online felhívás útján toboroztuk. A résztvevők leginkább orvosi, műszaki, bölcsész, társadalomtudományi és természettudományi szakokról képviseltették magukat.

A fókuszcsoporthozos interjúk 2-2,5 órás időtartamúak voltak. A beszélgetéseket diktafonnal rögzítettük és szó szerinti átiratot készítettünk. A kutatást az adatvédelmi szempontok maximális figyelembe vételével bonyolítottuk.

A kutatás során fő- és aldimenziókat alakítottunk ki. A fődimenziók 1) a társadalomban érzékelt problémák, 2) a társadalom megújulásának és megújításának fontossága és 3) véleménykérdéseket tettünk fel az alábbiak szerint:

a) A „Mennyire fontos a fiatalok számára, hogy minél jobban jellemezzék a társadalmat az alábbiak?” kérdés során a következőkre kérdeztünk rá:

- bizalom mások iránt
- mások érdekeinek figyelembe vétele
- aktív részvétel a társadalmi életben
- az általános önzetlenség
- a társadalmi csoportok közötti szolidaritás.

b) A „Mennyire jellemzi a fiatalokat, hogy...?” kérdésen belül az alábbi témakörökre kérdeztünk:

- új ötleteik vannak a különböző problémák megoldására
- képesek kezelni a változást
- képesek másokat motiválni
- személyes kapcsolataikban nyitottak
- több szempont alapján döntenek egy helyzetben
- ha kell, tudnak hallgatni.

A következőkben célunk bemutatni a fiatalok véleményéből tükröződő társadalmi innovációs tudáspotenciál sajátosságait. A társadalmi innovációs

potenciálon Kocziszky és szerzőtársai (2015) nyomán azoknak a képességeknek az összességét értjük, amelyek lehetővé teszik a társadalmi innovációk létrehozását. Ez a megközelítés „helytől, időtől és jövedelmi helyzettől függetlenül lehetőséget nyújt a társadalmi innovációk értelmezésére” (Kocziszky et al. 2015:16). Képességeknek tekintjük a fiatalok problémaérzékenységet és a problémák felismeréséhez szükséges nyitottságot, valamint a cselekvésre hajlandóságot és motivációt is.

3. Eredmények

3.1 A fiatalok körében érzékelt társadalmi problémák

A társadalmi innovációval összefüggő tudás és készségek alkalmazása azzal kezdődik, hogy a fiatalok felismerik környezetükben érzékelt problémás jelenségeket, legalábbis érzékenyek bizonyos társadalmi problémákra. Ezekhez különböző kompetenciákra van szükség. Kutatásunkban kitértünk ennek vizsgálatára is, elsősorban azzal összefüggésben, hogy saját tudásuk és ismereteik szerint mi jellemzi a fiatalokat ezen a téren? Arra kértük a válaszadókat, hogy tematizálják a jelenkori társadalom problémáit, elsősorban a saját tudásuk, informáltságuk és tapasztalataik alapján. Válaszaikból két markáns kategória körvonalazódott, a társadalmi szintű problémák és az egyéni szintű problémák csoportja.

Az egyetemista korosztály (20-26 év közöttiek) elsősorban az általánosabb, társadalmi szinten megjelenő jelenségeket és problémákat említette, míg a középiskolás korosztály (14-17 évesek) elsősorban a személyes közegben megjelenő és érzékelt tapasztalatokat vetette fel problémaként. A továbbiakban a két korosztály válaszait és a köztük lévő különbségeket mutatjuk be.

a) Az egyetemisták által említett társadalmi problémák

Az egyetemista korosztály által érzékelt társadalmi problémák körében a *kivándorlás* jelenségét említették először. Ebben az összefüggésben a tömeges külföldi munkavállalás, a munkamigráció háttérrokkait, társadalmi összefüggéseinek nem értését hangsúlyozták. Ennek nem információhiány, hanem tényleges tudáshiány az oka.

„Szerintem is nagy problémát jelent a kivándorlás mostanában. Teljesen érthetetlennek tartom. Van egy barátom, itthon szeretett volna maradni, vidéken, de olyan alacsony volt a fizetése, hogy ki kellett mennie Németországba, segédmunkásnak, két diplomával. Ezt borzasztónak tartom. Földrajz alap- és mesterszakos diplomája van” (egyetemista fókuszcsoport).

Ugyancsak súlyos kérdésként merült fel a *cigányság helyzete* és a velük kapcsolatban kialakult társadalmi előítéletek. Ezek tükröződése a fókuszcsoport tagjai között is markáns véleménykülönbségeket szült.

„Hát én pedig inkább – mivel az én szüleim pedagógusok, és egy nagyon elmaradott településen tanítanak egy általános iskolában, inkább azt látom problémának, hogy a kisebbségből származó egyének nagyon tanulatlanok és hogy nem, egyszerűen a fejlődésbe nem is szeretnének bekapcsolódni. Én ezekkel találkozom inkább, ugye nap, mint nap otthonról hallom. (...) És nem is, tehát nem is kíváncsiak rá, tehát nem is befogadóak, inkább úgy vélekednek, hogy majd szülnék sok-sok gyereket, és majd abból eltartják ők a családot, mármint ugye a családi pótlékokból, és az ilyen-olyan juttatásokból” (egyetemista fókuszcsoport).

A témában való jártasság és tudás jól érzékelhetően a megoldások keresésére is sarkall. A megoldásokat kereső válaszokban feltűnnek a felelősségvállalás eszközei, a fejlesztő programok, a civil szervezetek szükségessége, és említést kap a szükséges kutatások, a projektek hiánya és igénye.

„Én nem értek egyet. Azért, hogy voltunk tavaly Sz...-on a cigány szegregátumban kutatni, és ott a tanoda programmal foglalkoztunk, és oké, hogy azt mutatják mondjuk másoknak, hogy ó persze, hogy engem nem érdekel, de ők nagyon szeretnek oda járni, például a gyerekek. A szülők is nagyon boldogok, hogyha részt vehetnek ilyen fejlesztő programokban a gyerekeik, csak szerintem ezt ők is szégyellik bevalani, hogy segítségre szorulnak, és túl büszkéek arra, hogy ezt a laikus külső embereknek is kommunikálják. Egyébként szerintem nagyon, túl kevés az ilyen program, ami segítene a felzárkóztatásban. Ugye tudjuk, hogy három generációs váltás szükséges ahhoz, hogy kiküszöböljük a problémát, hogy az nagyon sok idő, és nincs elég olyan civil szervezet, vagy kutatás, vagy valamilyen projekt, ami ezeket tudná segíteni” (egyetemista fókuszcsoport).

„O...-ról jöttek, és mondták, hogy ott például a szülők is visszairatkoztak az általános iskolába, és hogy együtt csinálják a házi feladatot a gyerekek

a szülőkkel, és hogy ez nagyon jó, és azt is mondták, hogy ez nekik, tehát ezt ott helyi szinten szervezték meg. Tehát ott helyi cigány önkormányzat, tehát ők saját maguknak. Hát ugye semmilyen, vagy minimális külső segítséget kaptak” (egyetemista fókuszcsoporthoz).

A mintaadó, aktív, beavatkozásokat kezdeményező személyek szerepének említése is megtörtént a cigánysággal kapcsolatban kialakult vita keretében.

„Igen, volt rá igény, mert, hogy mondták, hogy volt egy srác, vagy egy férfi, hogy ő ezt az egészet így összefogta, ő önkéntes. Ő is mondta, hogy ő mélyszegénységből jött, tehát állami intézetbe volt, és akkor úgy mondta, hogy ő szerette volna, hogy ott felkarolja, hogy ő oda való volt, és szerette volna az olaszliszkai cigányságot, hogy ne az legyen, hogy mindig a rossz” (egyetemista fókuszcsoporthoz).

A társadalmi problémák körében az egészségügyi rendszer is szóba került, amelyről a fiatalok kevés ismerettel rendelkeztek és vita sem alakult ki.

„A pályából adódóan a problémám az orvosi rendszernek a problémája. Onnantól kezdve, hogy a munkaerőlétszám eloszlása, hogy az ügyeleti rendszer, a paraszolvencia-rendszer, a várólisták. Sorolhatnánk a példákat. Konkrétan az egészségügy, ami elég billegő lábakon áll” (egyetemista fókuszcsoporthoz).

Miindezt azzal a kritikával kapcsolták össze, hogy az egészségtudatos magatartás és viselkedés is hiányzik a társadalmi gondolkodásból, amelyet az oktatási hiányosságokra is visszavezettek.

„Én az egészségügyet szeretném belevonni, és kicsit összekapcsolni ezzel az oktatás témával, hogy az emberek nagyon keveset tudnak ennek az egésznek a rendszeréről, és nagyon, tehát ami megmutatkozik az oktatásban így hiányosság, hogy nincsenek így, úgymond tisztában a dolgokkal, hogy kicsit így megmutatkozik ez az „Add meg uram, de máris!”. Akár a gyógyulást, akármit. Nincs türelmi idő, otthon nem tartják be azokat a dolgokat, amiket kellene, és ugye mondjuk ez egy bővebb ez az egész probléma ilyen téren. Én csak így összekapcsolom a kettőt” (egyetemista fókuszcsoporthoz).

Az egyetemisták életében speciális témaként került felszínre az egyetemi érdekérvényesítés, a hallgatói jogok és az elégedettség témája. A fiatalok az egyetemi élettel összefüggésben mind a saját, mind az

érdekképviselők (diákönkormányzat) szerepvállalását kritikusan értékelték, és hangsúlyozták, hogy ha a maguk világában a saját érdekeikért sem tudnak szólni, még nagyobb nehézség a tágabb világban, számukra ismeretlen közegben jobbitó vagy fejlesztő kezdeményezéseket tenni.

„Nekem az egyetemen belül probléma, hogy ugye a hallgatóknak ugye vannak problémái az iskolával kapcsolatosan, vagy hasonló. És egyszerűen nem mernek lépni, hogy valamilyen változás történjen. Nekem több ismerősöm is nyugati egyetemeken tanul és mondják, hogy ott ez teljesen jól működik. Tehát ha valami gondja van a diáknak, akkor szól a diákönkormányzatnak. És lépnek is a problémával kapcsolatosan. Nem tudom, hogy a többi egyetemen itthon mi a helyzet, de itt az egyetemen ez nem nagyon működik” (egyetemista fókuszcsoporthoz).

A politika is hangsúlyos témaként vetődött fel a társadalmi problémák körében, de elsősorban abban az összefüggésben, miként befolyásolja az egyének közötti kapcsolatokat, valamint a köztük lévő kommunikáció szintjét és nyíltságát a politikáról. Ebben az értelemben először a félelem és a bizalmatlanságra épülő kommunikációs stratégiák kérdése fogalmazódott meg:

„Ami első dolog ami szemet szúrt, Magyarországon. Ami rögtön szemet szúrt a külföldiekhez képest, hogy a magyarok a korábbi rendszerváltás miatt nem beszélnek a politikáról, mint egy szabadon beszélt téma. Mindenki csak egy árnyoldalát akarja átadni valamelyik politikai nézetnek és innentől nem lehet érveléssel. Szerintem félnek az emberek beszélni a politikáról” (egyetemista fókuszcsoporthoz).

„Inkább a közéletről és a pártpolitikáról nem beszélnek szerintem. Azért, mert mindenki megpróbálja eltitkolni hogy ő milyen nézeteket vall. Ez gondolom a szocializmus idejéből való, amikor jött az autó és... ezért belenevelődött az emberekbe és Nem nagyon értek hozzá, csak azt látom, hogy nem lehet velük beszélgetni úgy, hogy énszerintem ez van, ez jó, te szerinted az nem jó. És ezt nem lehet velük megbeszélni. Mindenki csak elkezd szidni a másik oldalt és úgy, hogy az jó, ha a pletyka szintjén megállják a helyüket” (egyetemista fókuszcsoporthoz).

A politika témáján belül a saját korosztályuk kritikájaként fogalmazták meg, hogy sok fiatal (elsősorban az egyetemistákra gondoltak) a szülői attitűdöket teszik magukévá, nem kritikusak, nem fogalmazzák meg és nem vállalnak önálló, független véleményeket.

„Csak az egyetemistákat tudom lefedni. A felnőttel általában jobban tudok beszélni róla, mint az egyetemistákkal. Nagyon sok emberen azt látom, hogy az otthoni, szülői nézeteket átveszik és azt érvélesség nélkül, hogy ez így van és így van és így van. Semmi mögöttes tartalom nélkül próbálják átvenni és elhitetni” (egyetemista fókuszcsoporthoz).

„Az első témához kapcsolódnék, a politikai dologhoz. Csatlakozom Tamáshoz, mert például, amikor felvetődik társaságban, még ha csak a vicc terén is, mindenki csak hátrálni próbál tőle vagy csatlakozik az úgymond többség véleményéhez. Hogy ez rossz, hogy hiába változott jóra, ez akkor is rossz. Vagy valami viccet csinálnak belőle. Nem lehet komolyan beszélgetni senkivel ilyen dolgokról. Még akkor sem, ha az ember valami olyan érvet hoz, hogy igazából 'cáfolhatatlan' – mondhatni. Ez nagyon zavaró” (egyetemista fókuszcsoporthoz).

Ezzel összefüggésben merült fel az a társadalmi szintű probléma, amelyet ők maguk a „bezárkózás a szűkebb környezetbe” problémaként nevesítettek. Tapasztalataik szerint a fiatalok hátrítják maguktól a társadalmi problémákat, maximum a szűkebb környezetük (településük, családjuk) nehézségeit hajlandók közel engedni magukhoz és foglalkozni velük.

„Szerintem ez védekező mechanizmus, vagy nem is tudom. Nem akarnak tudomást venni a kinti világról, csak ami itt történik a városban, vagy a saját környezetükben és ami – mondhatni – a nagyvilágban történik, az a híradó szintjén elmegy. Vagy családi körben szerintem” (egyetemista fókuszcsoporthoz).

A bezárkózás-elzárkózás problémáját nem csupán a politika témaköréhez kapcsolták, hanem az „emberi problémákhoz” is. Ebben az értelemben a bezárkózás abban az összefüggésben értelmeződik, hogy a személyes nehézségeiket a kapcsolódó szégyenérzet miatt az emberek nem osztják meg egymással, mert nem mutathatják magukat másoknál gyengébbnek.

„Nemcsak politikai problémák terén, hanem több más társadalmi probléma terén is. Például – ugye én szociális munkás vagyok és rengeteg emberi problémát is látok – ezek terén is. Ha rákérdeznek az emberekre, akkor kifejtik, de a maguk szintjén nem mondanám, hogy túlságosan kifejtik ezeket a problémákat” (egyetemista fókuszcsoporthoz).

„Érdeklődnek mások iránt, csak inkább nem szeretnek beszélni a sajátjukról. Mert szégyellik. Ez számomra zavaró” (egyetemista fókuszcsoporthoz).

A „bezárkózás” harmadik megközelítésében a digitális eszközök használatának közösségi-kapcsolati következményeit is a legfontosabb problémák között említették. Társadalmi szintű kockázatnak tekintik, és ezt is „bezárkózottságnak” minősítik, kiemelve ennek nem csupán a társas viszonyokra gyakorolt negatív következményeit, hanem megbetegítő hatását is.

„Nekem egészen más ugrott be, hogy 'társadalmi problémák'. Engem az zavar leginkább, hogy megyek az utcán és valaki nekem jön, mert hogy a mobilját nyomkodja, és észre sem veszi, hogy én ott vagyok, és várom és várom, hogy mikor néz fel és tér ki, de fel sem néz és nekem jön. Hát én nem fogok kitérni – vegyél észre te. Vagy megyek biciklivel és akkor is nyomkodják a telefonjukat és ...szóval annyira nem figyelnek az emberek a környezetükre. Engem például ez nagyon zavar” (egyetemista fókuszcsoporthoz).

„A bezárkózottságot, amit Emese említett, azzal kapcsolatban, nagyon nehéz lenne megoldani. Édesanyám orvos, ideggyógyász és a neurológiai dolgokkal foglalkozik. Szóval ki lett ebből okítva, amennyire lehet. Szóval az a lényege, hogy impulzust keres az agy, s amíg impulzusokat kap az okostelefontól vagy bármilyen hirdetésről, attól nagyon nehéz elválasztani. Szóval ez a bezárkózottság kérdése ez elég általános dolog, de nagyon nehezen megoldható dolog lesz” (egyetemista fókuszcsoporthoz).

A bezárkózás és elzárkózás korábban említett kategóriái mellett új típusú társadalmi konfliktusként emelték be a kommunikációba az elidegenedés problematikáját. Ezt nem korosztályi problémaként, hanem általános jelenségként értelmezték, amelyben elsősorban a személyes interakciók visszaszorulását, valamint az elmélyültség helyébe lépő gyors és felszínes információcserét állították a probléma középpontjába.

„És ülnek a villamoson egymás mellett és nem az hogy beszélgetnek egymással, hanem bele van bújva a telefonjában. És engem ez elszomorít, és nekem rossz lesz. Mint a zombik, mennek az emberek” (egyetemista fókuszcsoporthoz).

„Én inkább technikai problémának gondolom. Hogy annyira hozzá vannak szokva az emberek, hogy a nap minden percében megosszanak valamit a másikkal. Hogy nincs meg az a kis magánélet, s az a kis burokok, amikor csak úgy mész az utcán és csak a saját gondolataiddal foglalkozol és nem mással beszélsz. És nem gondolkozol azon, hogy kivel vesztél össze. Nem fordítanak elég időt a saját gondolataikra. Hanem mindig az, hogy ezt lefotózom, azt elmondom” (egyetemista fókuszcsoporthoz).

b) A középiskolások által említett társadalmi problémák

A középiskolás diákok válaszaiban az egyetemistákhoz képest hangsúlyosabbak a személyes, magánéleti eseményekhez kapcsolódó tapasztalatok, a családhoz, barátokhoz, osztálytársakhoz kapcsolt személyes élmények, és az ezekhez a színterekhez társított jelenségek és problémák.

Arra a kérdésre, hogy milyen társadalmi problémákat érzékelnek, jóval önkritikusabb válaszokat adtak, mint az egyetemisták. Általánosító jellemzőként a fiatalokat a társadalom problémái iránti érzéketlenséggel, *nemtörődömséggel* jellemezték, de említették az önbizalomhiányt is, amely gátjává válik az aktív szerepvállalásnak.

„*Igazából én is hasonlóan csatlakozva közelítem, igazából nagyon sok helyzetben nem is érdeklő a fiataloságot az, hogy bármit tegyen a társadalom problémáinak a megoldásához. Tehát, hogy nyilván van egy olyan réteg, ami úgy gondolja, hogy ehhez kevés, a másik réteg meg úgy gondolja, hogy ez őt nem érdekli, úgyhogy szerintem eléggé ez a nemtörődömség eléggé benne van az egész helyzetben*” (középiskolás fókuszcsoport).

A kudarcból való félelem a vélemények szerint jelentősen rontja a motivációt, viszont az ő korosztályuk az iskolarendszeren keresztül folyamatos versenyhelyzetben kénytelen élni, és sorozatos kudarcélményeket kénytelen elviselni a nem megfelelő iskolai teljesítményértékelési rendszer miatt. Ezek a leértékelő kudarcélmények más tevékenységtől, pl. a társadalmi problémák megoldására irányuló kezdeményezésektől is elveszik a kedvet, illetve elbátortalanítanak.

„*És erre kéne tanítani szerintem az iskolába, nem arra, hogy ha nem győzöl akkor béna vagy, és hogy minden ember másban jó, és hogy minden embert máshogy kéne megítélni, nem az alapján, hogy a fizika dolgozata lesz, mert lehet van két zseni és mellette 20 ember, akit borzasztóan nem érdekel, de másban egyszerűen felülmúlhatatlan teljesítményt tudnak produkálni*” (középiskolás fókuszcsoport).

A korábban említett kudarcból való félelem mellett újabb társadalmi problémaként említették a *passzivitást, céltalanságot* és az ehhez kapcsolódó következményeket, pl. a függőségeket.

„*Hát én így a korosztályon a céltalanságot látom, hogy nem tudják, hogy miért tanulnak, meg hát én, hogy a rehabilitáción vagyok, a függőségek is nagyon nagy problémákat jelentenek, nem csak a legdurvábbakra gondolok, hogy kábítószer vagy*

ilyesmi, hanem akár az ilyen kényszerekre, vagy hogy ezek is, szóval inkább úgy fejezem ki magam, hogy az önismeret hiánya, hogy ezek sincsenek” (középiskolás fókuszcsoport).

Ezzel összefüggésben a leterheltséget és az időhiányt párhuzamba állították a „*lustasággal*”, vagyis a diákok szerint a munkaerőpiacon túlterhelt emberek nem akarnak még a társadalom problémáival kapcsolatban is aktívan szerepet vállalni. Úgy értékelték, hogy fontos a sokaság szerepe, vagyis kevés ember nem képes eredményes változásokat elérni, a tömeges aktivitást viszont a jelenlegi körülmények között nem látják reális célnak, a megélhetés biztonságának megteremtése eltereli a társadalmi problémákról a figyelmet, de legalábbis *közönyössé* teszi az embereket.

„*És igazából én úgy gondolom, hogy a társadalmunk nagy része borzasztóan leterhelt és borzasztóan lusta ahhoz, hogy változtasson, mert egyébként mindent meg lehetne változtatni, csak sajnos az az igazság, hogy egy ember kevés hozzá, vagy mondjuk mi itt 10-en kevesek vagyunk hozzá*” (középiskolás fókuszcsoport).

Az összefogás hiányát, a közös célokért történő közös küzdés és közös siker hiányát említették még különösen fontos, a társadalom életéből hiányzó tényezőnek.

„*Meg a társadalmunkat kivetíthetnénk esetleg egy, mondjuk egy csapatsporttal, hogy nem én győzök, hanem az egész társadalmam győz, mondjuk, ha Magyarország nyer egy hatalmas rendezési jogot, vagy valami hatalmas Uniós pályázatot, amiből olyan dolgokat tudunk építeni, ami mondjuk a köz-kívánatot szolgálja, és akkor mi győzünk, nem pedig csak én*” (középiskolás fókuszcsoport).

Mindent átfogó általános problémaként élék meg a „*generációs szakadékot*”. Az értékrendek, magatartásformák közötti különbségek, az újdonságok eltérő kezelése (elutasítás vagy nyitottság) jelent számukra „*áthidalhatatlan*” akadályokat. A szokásosan használt nyelvi kódok nehezen összeegyeztethetők az életkori különbségek miatt, így a kommunikációs stílus önmagában is kialakítja a „*szakadékot*”. Körükben a korosztályi sajátosságokból fakadó (gyermek–felnőtt) viszony erőteljesebben értelmeződik a hierarchiákban, mint az egyetemisták esetében és a kulturális szocializációs alapok is távolabb vannak.

„*A társadalomban hatalmas generációs szakadékok vannak. Tehát, hogy a fiatalok és az idősek, vagy nem is az, hogy idősek, hanem az idősebb korosztály közötti szakadék egyszerűen ilyen végzetes, és kb.*

áthidalhatatlan. *Úgyhogy így a fiatalok nem értik meg az időseket, az idősek nem értik meg a fiatalokat, ugye, hogy így a XXI. században minden felgyorsult, és így nem teljesen van ez így összhangban, a két társadalmi csoport vagy réteg*” (középiskolás fókuszcsoport).

A fordított helyzetre kérdezve, hogy vajon az idősebb generáció mit nem ért meg a fiatalokkal kapcsolatban, a válaszok elsősorban a mobilhasználatot és az ezzel együtt járó befordulást, elszigetelődést említették, amely sérti a generációk közötti kölcsönös tisztelet és bizalom kifejezésének igényét.

„Hát például a folytonos mobilhasználatot, hogy be vannak fordulva, elszigetelődtek, hogy úgy mennek szinte, hogy neki mennek a villanyoszlopnak, annyira nyomkodják a telefont, be van dugva a fülük, hogyha segítséget kérnek, és igazából inkább ez az elszigeteltség az, ami szerintem őket nagyon zavarja, hogy nem nyitunk feléjük” (középiskolás fókuszcsoport).

De nem csak általában az idősebb korosztályokról beszéltek, hanem a szülő-gyermek kapcsolat generációs nehézségeiről is. Ebben az összefüggésben az egymás megértésének hiányában érzékelik a legnagyobb nehézségeket.

„Nagy a szakadék a szülők, meg a mostani generáció között, ez egy teljesen másik világ. Akár a kapcsolatteremtés szempontjából, meg úgy minden tere, érdeklődési kör, értékrend, minden más és ugye a szülők sokszor azt hiszik, hogy értik a gyerekeiket, pedig nem. Meg én is abban a tévhitben vagyok sokszor, hogy értem a felnőtteket, vagy hogy ismerem az ő múltjukat, de ez azért ez önbecsapás, mert azért úgy nem. Most már hogy úgy őszintébben tudok beszélni a felnőttekkel, kezdem látni, hogy ez egy ilyen tévhit volt, nem látunk bele egymás világába, nem tudják, hogy mit talál meg a gyerek az interneten például, vagy hogy mit keres benne, vagy hogy sci-fi filmekbe és akkor egy ilyen rossz hobbinak látják vagy egy ilyen rossz dolognak látják. De úgy, hogy miért menekül bele, vagy hogy mit keres ott, azt nem teszik fel azt a kérdést maguknak” (középiskolás fókuszcsoport).

A mobilhasználatot nem csupán a korosztályok közötti konfliktusokkal összefüggésben említették, hanem önkritikusan az idő „elfecséreléseként”, haszontalan időtöltésként is értelmezték.

„A telefon túl sok felesleges időt elvesz az életünkben. Én is észreveszem magamon, hogy nem csináltam semmit az interneten, közben meg tanulhattam volna, sportolhattam volna, de semmit

nem csinállok, mert ott a telefon, és az kényelmesebb. De szerintem ez sok mindenkinél problémát jelent” (középiskolás fókuszcsoport).

Ugyanakkor mint társadalmi probléma, az elfecsérelt idővel párhuzamosan az időhiány jelentőségét is kiemelték. A családdal eltöltött időt, a szabadidő mennyiségét értékelték alacsony szintűnek, elsősorban a munkaerőpiaci túlterheltségek miatt.

„Nekem ebben a felgyorsult világban, inkább az emberek időhiánya szembetűnőbb, hogy akár csak az utakon mindenki rohan, és igazából az embereknek sokkal kevesebb idejük marad a családjukra, akár a szabadidős tevékenységekre hogy túlórázniuk kell” (középiskolás fókuszcsoport).

A középiskolások körében is fontos társadalmi problémaként említették a kisebbségek ügyét, de körükben elsősorban a rasszizmussal összefüggésben. Nem a cigánysággal szembeni előítéllettel, hanem az idegengyűlölettel kapcsolták össze a témát.

„Az egész világon az a rasszizmus. Ugye Magyarországon van most ez a gyűlölet propaganda, ami felmerül, például itt a Debreceni Egyetemnek is nagyon sok külföldi, arab országból érkezett hallgatói vannak, ismerek is jó párat. Elmegyünk, vagy elmennek, vagy én is ott vagyok, egy helyre például van egy söröző, és jönnek a magyar emberek, és akkor egyből itt vannak a menekültek, meg a gyűlölet már egyből megy. Hiába ők tanulni jöttek ide, meg nem menekültek, meg fizetnek a szolgáltatásokért stb. Saját zsebből élnek, de akkor is nekik ők továbbra is menekültek” (középiskolás fókuszcsoport).

A vélemények fel nem vállalásának, a konfliktus kerülésének sajátos megfogalmazásaként említették a „klikkesedést”, a véleményazonossággal bíró csoportok tagjai közötti elvi alapú vonzódást („rasszisták mennek rasszistákhoz”), amely biztonságérzetet és a valahová tartozás élményét adja.

„Az is egy társadalmi probléma amúgy, hogy a klikkesedés, azokhoz megyünk, akik azt a véleményt osztják, amit mi és megerősítjük ezáltal egymást társadalmon belül, például rasszisták mennek a rasszistákhoz. Pont nem kapják meg így azt a másik látásmódot, hogy így amire szükségük lenne, osztályon belül ez működik. Szóval amúgy az osztály is elég jól letükrözi a társadalmat, vagy a sport vagy bármire ki lehet ezt vetíteni és akkor így elég jó felismerések vannak” (középiskolás fókuszcsoport).

Összegzés a fiatalok által említett érzékeny társadalmi problémákról

<i>Érzékelt társadalmi problémák</i>	
<i>Egyetemisták (20-26 évesek)</i>	<i>Középiskolások (14-17 évesek)</i>
kivándorlás	társadalmi problémák iránti érzéketlenség, nemtörődömség
kisebbségek, cigányság helyzete, előítéletek	önbizalomhiány
egészségügyi rendszer (paraszolvencia, várólisták, ügyeleti rendszer)	kudarctól való félelem és ennek motivációt csökkentő hatása
egészségtudatos magatartás és viselkedés hiánya	passzivitás, céltalanság (esetleges függőségek)
egyetemi érdekérvényesítés, hallgatói jogok, elégedettség	lustaság a társadalmi tevékenységek irányába, túlterheltség a munkaerőpiacon
hiányzó közbeszéd a politikáról (félelem, bizalmatlanság)	közönyösség mások problémái iránt
szülői attitűdök, értékek, normák elfogadása	összefogás hiánya, közös célok hiánya
bezárkózás a szűkebb környezetbe (tágabb környezet társadalmi jelenségei iránti érzéketlenség)	generációs szakadék
személyes problémák és nehézségek eltagadása (szegyenérzet)	mobilhasználat és elszigetelődés
digitális eszközök használatából következő bezárkózottság	szülő-gyermek kapcsolatban egymás megértésének hiánya
elidegenedés	az idő elfecsérelése, haszontalan időtöltések
	időhiány
	rasszizmus
	vélemények fel nem vállalása, konfliktusok kerülése

Forrás: saját szerkesztés

Kiinduló várakozásainkban úgy vélekedtünk, hogy erős igényként fogalmazzák meg a fiatalok azt, hogy álljanak rendelkezésre olyan környezeti feltételek, amelyek elősegítik a társadalmi problémák iránt érzékeny egyének támogatását. Legyenek lehetőségek valós, innovatív társadalmi megoldásokhoz kapcsolódni, vagy ilyeneket kezdeményezni. Eredményeink szerint viszont az ilyen típusú támogató-motiváló közeg igényét sem a középiskolás, sem az egyetemista korosztályhoz tartozók nem fogalmazták meg, sőt, önmagukat nem is helyezték el sem közösségi szinten, sem egy közösségi térben. Nem ismernek társadalmi innovátorokat, nem találkoznak velük, nem tudnak róluk, nem is vesznek részt ilyen típusú tevékenységekben. Az élmények és tapasztalatok hiánya, valamint a mintakövetés és tanulás lehetőségének korlátozottsága nem teszi lehetővé a részvételi-cselekvési igény kialakulását körükben.

2. Közösségi vagy egyéni felelősség-e a társadalom fejlesztése, folyamatos megújítása, a társadalmi problémákra történő reflektálás?

Kíváncsiak voltunk arra is, hogy mit gondolnak a fiatalok a jelenlegi társadalom megújításáról, hol látják ebben a saját helyüket és milyen tulajdonságokkal ruháznák fel azt, aki a társadalom megújításában kulcsszerepet vállal. A változtatáshoz szükséges felelősségérzet szempontjából a véleményeket két csoportba soroltuk: a résztvevők egyik része a család és az oktatás szemléletformáló szerepét hangsúlyozta. Eszerint az egyén társadalmi ügyek képviselésére való hajlandósága, illetve az ehhez szükséges képességek már gyermekkorban kialakulnak. A mintát elsősorban a család nyújtja, de nagyon fontos szerepet tulajdonítanak az oktatásnak és az iskola-rendszernek is, amelynek a hibáit a vélemények

szerint alaposan értik. A másik csoportba tartozók – akik jellemzően a középiskolás korosztályhoz tartoznak – a fiatalok jövőformáló szerepében hisznek, és azt vallják, hogy „*Mi vagyunk a jövő*”.

Mindkét esetben megfigyelhető, hogy a fókuszcsoportok résztvevői közösségként tekintenek saját környezetükre, különösen akkor, amikor a generációjuk jövőformáló erejét hangsúlyozzák. A kutatásban részt vett fiatalok igen határozottan gondolkodnak a saját jövőt befolyásoló szerepükről, de úgy vélik, hogy az idősebb generációkhoz tartozó felnőttek nem adnak elég teret véleményük és céljaik kinyilvánítására. Nem tudnak azonosulni az idősebb korosztály által képviselt társadalmi nézetekkel, nem tartoznak az azonos értékeket vallók csoportjába (Kalocsai 1981). Az idősebb generációban nem látják a változtatásra való készséget, ellentétben saját korosztályuk tagjaival. Varga és Vercseg (1998) szerint a közösségek a demokrácia gyakorlóterepeiként is értelmezhetők, ennek helye a fiatalok számára az iskola. Ebben az értelemben tehát közösségként gondolkodnak és közösségi szempontú jövőépítésről beszélnek, nem egyéni felelősségről.

„*Részemről nem csak a mi részünk, hanem még a 20 év felettiek is ugye, tudnak ebbe bőven segíteni, ugye egyetemisták is. Így az idősebbek most így korban nem mondanám meg, hogy melyik része, de inkább azt mondanám, hogy ők inkább a fiatalságnak hagyják meg. Ők igazából csak mondjanak egy véleményt és ne ők fejezzék be, amit mi elkezdtünk*” (Középiskolás fókuszcsoport).

Az interjúk során az egyetemista korosztály óvatosabban értékelte az egyéni felelősséget és a változtatásra való képességet. Az ő esetükben gyakrabban jelent meg az a nézet, amely szerint az egyén társadalmi problémák iránti érzékenysége vagy érzéketlensége a család és az oktatás hatására már gyermekkorban kialakul, ezáltal huszonevesen úgy érzik, hogy az ezzel kapcsolatos attitűdök már nem vagy csak részben formálhatóak.

„*Tehát nem jutna eszembe, hogy én képviseljem a saját érdekeimet. Nem tudom, de lehet, hogy ennek az az oka, hogy ebben nőtem fel És ha ez változna valamilyen téren, hogy nem ilyen lenne már kicsi kortól az oktatási rendszer, amilyen most, akkor talán eljutnánk oda, hogy már felnőtt korra is másképp viszonyulnának az emberek magukhoz, meg az érdekeikhez*” (Egyetemista fókuszcsoport, lány résztvevő).

Az egyetemista résztvevők hangsúlyozták a körülmények, a rendszer sajátosságainak fontosságát, szerintük a társadalmi ügyekben való részvétel egy több tényező által befolyásolt folyamat, melyben nagy szerepe van az intézményi háttérnek, a rendszer által biztosított lehetőségeknek – ezek magabiztosságot adhatnak az társadalmi ügyek mellett kiállni vágyóknak.

„*Én inkább arról fognám meg a dolgot, hogy valaki mer szólni és ki mer állni a jogaiért, az függ a neveltetéstől, hogy mit látott otthon, az iskolában, de függ az egyéni beállítottságtól is. Vagy megvan benne, vagy nem. De az mindenképpen fontos, a megfelelő szervezet, a megfelelő rendszer biztosítása, hogy lehet, hogy ő egy kicsi porszem abban a gépezetben. De legyen meg az a struktúra biztosítva, akihez ő tud fordulni a problémájával*” (Egyetemista fókuszcsoport).

A fókuszcsoportok résztvevői általános problémának tartották a társadalom tagjainak zárkózottságát, a változtatásra való hajlandósághoz szükséges nyitottság hiányát. Edmiston (2015) szerint a társadalmi innovációs fejlettséget társadalmi mintázatok határozzák meg. A fiatalok megközelítése szerint a jelenlegi magyar társadalom mintázatát passzivitás és zárkózottság jellemzi, mely magyarízűt adhat arra, miért alacsony a magyar társadalomban ismert társadalmi innovációs kezdeményezések száma.

„*A megszokott se biztos, hogy jó, csak az már meg van szokva*” (Egyetemista fókuszcsoport).

Az interjúalanyok nagyon fontos célként fogalmazták meg a szemléletváltást, a nyitott hozzáállás kialakításának szükségességét. Azt érzékelik, hogy a magyar társadalom egyik jellemzője a „*biztos rossz*” elfogadása a „*lehetséges, de bizonytalan jó*”-val szemben. Több esetben számoltak be olyan történetekről, amelyek addig „*lenézett*” embercsoportokhoz kötődtek, és valamilyen egyéni élmény miatt szemléletváltáshoz, előítéletesség-csökkenéshez vezettek.

Összességében egyéni felelősséget egyetlen fókuszcsoportban sem fogalmaztak meg a fiatalok a társadalom fejlesztésével összefüggésben, a középiskolások az idősebb korosztályokra hárítják a felelősséget, amiért nem tudnak a saját igényeik szerint érvényesülni, illetve nem kapnak lehetőségeket a szerepvállalásra, az egyetemista korosztály visszahárítja a szülői családra, és a családból hozott gyermekkori szocializáció következményeiként értékeli saját passzivitását, illetve a társadalom intézményrendszerére és az általuk kínált szűkös lehetőségekre hivatkozva utasítják el saját felelősségüket.

3. Milyen társadalomban szeretnének élni a fiatalok?

Kutatásunkban arra a kérdésre is kerestük a választ, hogy „Mennyire fontos a fiatalok számára, hogy minél jobban jellemezzék a társadalmat az alábbiak? – bizalom mások iránt; mások érdekeinek figyelembe vétele; aktív részvétel a társadalmi életben; az általános önzetlenség; a társadalmi csoportok közötti szolidaritás.

a) Bizalom mások iránt

A közösségi akciók, a társadalom csoportjai közötti szolidaritás alapja a bizalom. Ezzel kapcsolatban a fiatalok rendkívül kritikusan értékelték korosztályukat:

„Szerintem nagyon fontos, de szerintem a fiatalok még saját magukban sem bíznak, nem hogy másokban” (Egyetemista fókuszcsoport).

A fiatalok általános bizalmatlanságról számoltak be, szinte teljes egyetértésben és olyan történetekről meséltek, amelyek a fogalomhoz kapcsolódó negatív érzéseiket magyarázzák. Ezek egy része bűncselekményekkel vagy az ezektől való félelemmel kapcsolatos, másik részük a bizalmas kapcsolati rendszerükben tapasztalt bizalmatlanságról szól.

„De például ott van apukám, aki azt mondta arra, hogy pszichológushoz jártam, hogy nem járhatok, mert csak a hülyék járnak, és a hülye embernek van hülye gyereke, ő pedig nem hülye. És ott ültem a taknyomban, könnyebben fuldokolva, hogy mindjárt meghalok, és azt mondta, hogy nem. És mondtam, hogy akkor mit csináljak? Beszélj meg magaddal” (Egyetemista fókuszcsoport).

A fiatalokat körülvevő bizalmatlan közeg nem biztosít számukra stabil, biztonságot nyújtó hátteret, és bizalmas emberi kapcsolatokat sem alapoz meg. A megélt rossz tapasztalatok körükben is bizalmatlanságot szülnek, amelyek zárkózottá, az új emberi kapcsolatokkal szemben bizalmatlanná teszik őket, sőt, csökkentik új emberi kapcsolatok és együttműködések iránti igények kialakulását.

„Szerintem bizonyos élettapasztalat után, ha új emberrel találkozol, nem bízol benne, legalábbis magamon ezt tapasztaltam. Éltem át már olyan dolgokat, ami miatt arra a következtetésre jutottam, hogy ha új emberrel találkozom, ahhoz alaphoz úgy viszonyulok, hogy nem bírom benne” (Egyetemista fókuszcsoport).

b) Mások érdekeinek figyelembe vétele

A válaszok alapján általános jellemzőnek gondolják a fiatalok, hogy a legtöbb esetben előtérbe

helyezik saját érdekeiket másokéval szemben, amit szintén a negatív tapasztalataikkal magyaráztak. Véleményük szerint az őket körülvevő világban alapvető, általánosan sokakat jellemző tulajdonság a törtetés, akár mások kárára is.

„Szerintem nagyon sokan úgy gondolják, hogy a becsületességnél sokkal kifizetődőbb az, hogyha valaki törtető és nem figyel másokra” (Egyetemista fókuszcsoport).

Az érdekekkel kapcsolatban több esetben megfogalmazott probléma, fenntartás az, hogy a mások érdekében történő cselekvés általában nem jár pozitív visszajelzéssel, elismeréssel vagy bármilyen haszonnal. Ez csökkenti a mások javát szolgáló, mások érdekeit is figyelembe vevő cselekvési kedvet.

„...hiányzik, nem az anyagi megbecsülés, hanem a társadalmi megbecsülése, szerintem sokszor evidenssé válik egy idő után, hogy Te valamit csinálsz, ami valószínűleg hasznos és fontos dolog akár egy szűkebb akár egy nagyobb rétegnek, de nincs meg, ahogy mondtad, az a pozitív feedback, hogy igenis te ezt jól csinálod és legalább egy köszönőmellel meghálálni, hogy te foglalkozol ezzel” (Középiskolás fókuszcsoport).

A fiatalok megítélése alapján az önértékekhez való ragaszkodás nem csupán a rossz tapasztalatokból fakad, mert sok esetben számukra példamutató személyektől látott mintát követnek, ami ebből következően megszokott, megtanult és elfogadott viselkedés lesz.

„Én azt látom, ez egy másik megvilágítása szerintem, hogy ugye akárcsak a TV-ben, akár máshol, főként azt nyomják, de egyébként tanárok is, csak nem ennyire durván, ahogy én fogom mondani, hogy ugye a gyengét eltaposni és minél magasabbra felmászni a többi ember hátán keresztül. Igazából arra jutok én is mindig, hogy ha nem így akarok cselekedni, hogy ha nem én, akkor más meg fogja csinálni. Ezt kéne megváltoztatni, hogy mindenki elfogadja ezt, hogy lehetünk egyenrangúak is” (Középiskolás fókuszcsoport).

c) Aktív részvétel a társadalmi életben

A fiatalok aktivitásáról, társadalmi programokban, közösségi ügyekben való részvételének szintjéről általánosan negatív véleményük volt a résztvevőknek. Szerintük a legtöbb fiatalnak nincs igénye mások társaságára, és amíg korábban bizonyos motivációs eszközökkel, jutalmakkal (ingyenes alkoholfogyasztás a bulikban, szórakozási lehetőség, stb.) közösségi részvételre lehetett őket buzdítani, addig manapság már ezek is hatástalanná váltak.

„...nincs kedvük találkozni az emberekkel” (Egyetemista fókuszcsoport).

Ennek ellenére fontosnak tartják, hogy a környezetükben legyenek lehetőségek a közösséghez tartozásra, igaz, ennek kialakításába aktívan nem kapcsolódnak be és nem is kezdeményeznek.

„A lehetőségek fontosak, hogy legyen lehetőség elmenni, meg kimozdulni, mert tényleg egy közösségnek a tagja lehessen valaki” (Középiskolás fókuszcsoporthoz).

d) Egymás iránti önzetlenség

Az önzetlenség fogalmát a fiatalok leginkább az empátia, együttérzés, szolidaritás szinonimájaként értelmezték, és elsősorban az emberek közötti kapcsolatokra vonatkoztatták. Szűkebb és tágabb értelemben is képesek voltak értelmezni.

„Szóval én csak apróságra gondolok önzetlenségnek. Vagy például számomra az is, hogyha megmaradt két kifli, akkor én azt mindig odaadom ott a Délibábnál (árubáz) a hajléktalanoknak, hát számomra inkább ezt jelenti.” (Egyetemista fókuszcsoporthoz)

A résztvevők önzetlenségnek definiálták azt a fajta egymás iránti figyelmességet is, amelyet bárki gyakorolhat, akár az utcán ismeretlenekkel érintkezve, akár a személyes kapcsolataiban. Az önzetlenséget az emberek egymásra való odafigyeléseként értelmezték, igaz, a fogalom létezése bizonytalanságokat is keltett a fiatalokban.

„Én sokat gondolkoztam ezen, hogy létezik-e valójában önzetlenség, lehet, hogy amúgy nincs önzetlen ember. Mert mikor adok egy hajléktalannak is, ott van bennem az az öröm, hogy adtam. Lehet azért csináltam, hogy ezt az örömet érjem el és akkor már nem beszélhetünk önzetlenségről. Jó, ez a jobbik rossz. De, hogy az a fajta önzetlenség mikor így fapofával, semleges érzésekkel csinállok valamit, az nincs. De nem is baj egyébként, csak, hogy ez az önzetlenség nekem olyan zavaros. Szerintem nem létezik ilyen.” (Középiskolás fókuszcsoporthoz)

e) Egymás iránti szolidaritás

A fókuszcsoporthozos beszélgetések résztvevői a szolidaritással összefüggésben első reakcióként a negatív tapasztalataikat és velük történt eseményeket emelték ki, ezen a téren is felfedezhető a védekező, bizalmatlan hozzáállás.

„Szerintem amúgy, nekem most volt egy nagyon rossz élményem, én rosszul lettem az utcán, és leültem a buszmegállóban a földre, mert a padon nem volt hely, és sírtam, és senki nem jött oda hozzám. De tényleg olyan fájdalmam volt, hogy azt hittem, hogy meghalok, és senki nem kérdezte meg, hogy mi van. Aztán valahogy felvergődtem magam a buszra, utána

kijött elélem barátom, adott gyógyszert, aztán jól lettem, csak, hogy így ez annyira szomorú, hogy miért nem kérdezte meg senki, hogy figyü, jól vagy?” (Egyetemista fókuszcsoporthoz)

Az olykor negatív élmények ellenére a szolidaritást szükségszerűnek és kétségtelenül pozitívumnak értékelték, sőt, el is várják másoktól is, ennek ellenére korábbi prekonceptióik és élményeik alapján elmondásuk szerint maguk sem gyakran tanúsítanak ilyen viselkedést, ehelyett inkább elzárkóznak, és nem vesznek tudomást a szolidaritást igénylő helyzetekről.

„Annyira félnek az emberek, hogy valami rossz történik velük azért, mert a másoknak segítenek, hogy ezért inkább úgy tesznek, mintha nem is történt volna semmi.” (Egyetemista fókuszcsoporthoz)

A szolidaritás hiánya nem csak a társadalmi életben való részvétel minőségét és aktivitásának szintjét határozza meg, jelentős hatása van a hátrányos helyzetű csoportokkal szembeni előítéletességre és elfogadásra is. A fiatalok szerint, mint oly sok más társadalmi problémát, ezt is jelentősen befolyásolhatja a nyitottság és egymás megismerése.

„Ha nem ismerjük a másik embercsoportot, akkor nyilván félni fogunk tőle, nem merünk vele kapcsolatot teremteni és igazából ebből is kialakulhat a rasszizmus például. A félelem. Ne féljünk az új dolgoktól. Mindig ismerjük meg új embercsoportokat.” (Középiskolás fókuszcsoporthoz)

Összegzés

Tanulmányunkban a középiskolás és egyetemista korosztályok társadalmi innovációkat megvalósító és a társadalmi problémákra reflektáló tudását, illetve érzékenységét vizsgáltuk, kvalitatív módszerekre alapozva. Elméleti felvezetésünkben bemutattuk a közösségek működését leíró és értelmező, valamint a közösségtudatot meghatározó értékrendeket, célokat, érdekeket megjelenítő összefüggéseket. Kitértünk a közösségek demokratizmust erősítő szerepére, és hangsúlyoztuk a szerepét a társadalomfejlődés terén. A szolidaritás és a bizalmi kapcsolatok a társadalmi együttműködés alapjai. Mindezek biztosítják a társadalmi innovációk iránti nyitottságot és elfogadottságot. A társadalmi innovációkat a társadalmi jó érdekében létrehozott kezdeményezésként értelmeztük, amely az egyéni érdekek háttérbe szorításával, a korábbiakban említett bizalom és szolidaritás kölcsönhatásának rendszerében, beágyazottan működik. A társadalmi

innováció egyik megközelítéseként hangsúlyoztuk, hogy a nemzetközi és helyi szinteken működő intézmények befolyásolják a társadalmi kapcsolatok alakulását, de hatást gyakorolhatnak az egyének cselekedeteire is támogató vagy korlátozó módon. Az intézmények által befolyásolt jelenségek, valamint az egyének közötti interakciók minősége együttesen határozza meg a társadalmi innovációk minőségét, a társadalom tagjai körében érzékelt befogadási hajlandóságot, valamint a társadalmi innovációk jelenlétére hatást gyakorló döntéshozók attitűdjait.

Kutatásunkban kvalitatív módszerekkel, fókuszcsoportos interjúkra alapozva mutattuk be a fiatalok társadalmi problémák iránti nyitottságát, felelősségvállalási hajlandóságát. Elsődlegesen arra voltunk kíváncsiak, hogy milyen társadalmi problémákat érzékelnek maguk körül és melyeket tartják a legsúlyosabbnak. Kitértünk annak vizsgálatára is, hogy egyéni vagy közösségi felelősségbe utalják-e a társadalom fejlesztésével összefüggő feladatokat, valamint a társadalmi problémákra történő reflexiót. Tanulmányunk zárásaként azt mutattuk be, hogy mennyire fontosak a fiatalok számára azok az értékek, amelyek hajtóerői lehetnek majdani társadalmi innovációk kezdeményezésének: bizalom, mások érdekeinek figyelembe vétele, aktív társadalmi jelenlét, önzetlenség, társadalmi csoportok közötti szolidaritás. Mindezen összefüggések feltárása jelentette számunkra a fiatalokban rejlő társadalmi innovációs tudáspotenciált.

Kutatásunkat debreceni fiatalok körében végeztük, fókuszcsoportos interjúk készítésével, középiskolások és egyetemi hallgatók bevonásával. Eredményeinket három fő témakörben írtuk le. Az első témakörben elemeztük a válaszokból leszűrhető problémaérzékenységüket, valamint az ehhez kapcsolódó tudásaikat, ismereteiket. A két korosztály válaszai között markáns minőségi eltéréseket tapasztaltunk a problémaészlelés terén. Az egyetemisták átfogóbb, magasabb szintű, az egyéni életvilágoktól inkább eltávolodó jelenségeket érzékeltek problémaként, míg a középiskolások elsősorban a személyes életviláguk, közvetlen mikromiliójukban érzékelt nehézségeket értelmezték társadalmi problémaként. Elemzésünkben részletesen kifejtettük ezek sokszínűségét, összetettségét, és leírtuk, hogy több területen is jellemző, hogy a fiatalok érzékelik a problémát, de a jelenséghez kapcsolódó társadalmi tudás és ismerethiány miatt nem tudják azt értelmezni, de olyan is előfordul, hogy nem ismerik fel a jelenségben a kockázatot, illetve nem érzékelik problémaként. Figyelemre méltó összefüggéseket

tártunk fel a második kutatási részben, amelyben az egyéni felelősség kérdését állítottuk a középpontba. Arra voltunk kíváncsiak, hogy a fiatalok megfogalmazzák-e saját felelősségüket a társadalom fejlesztésével összefüggésben, vagy hárítják más szintekre. Az eredmények szerint mindkét korosztályra a hárító magatartás volt a jellemző, míg a középiskolások úgy ítélik meg, hogy az idősebb korosztályokban kell keresniük a szerepvállalásuk korlátait, mert nem kapnak teret, lehetőséget az érvényesüléshez, addig az egyetemisták egyrészt a családjukra, a családi neveltetésükre, másrészt a társadalom intézményrendszerének korlátozó mechanizmusaira hárítják a felelősséget. Tanulmányunk harmadik fejezetében azt foglaltuk össze, hogy a válaszok alapján hogyan értelmezik a fiatalok azokat az értékeket (bizalom, mások érdekeinek figyelembe vétele, aktív társadalmi részvétel, önzetlenség, szolidaritás), amelyeknek érvényesítése egyben hajtóereje is lehet jövőbeni társadalmi innovációk születésének.

Felhasznált irodalom

- Banfield, Everett Colby 1958 *The Moral Basis of a Backward Society*. The Free Press, Glencoe–Illinois
- Beckert, Jens 2009 The social order of markets. *Theory and Society*, 38:245-269.
- Bulut, Cagri – Eren, Hakan – Halac, Duygu Seckin 2013 Social Innovation and Psychometric Analysis. *Procedia – Social and Behavioral Sciences* 82:122-130.
- Caulier-Grice, Julie – Davies, Anna – Patrick, Robert – Norman, Will 2012 *Defining Social Innovation. A deliverable of the project: “The theoretical, empirical and policy foundations for building social innovation in Europe” (TEPSIE), European Commission – 7th Framework Programme*. European Commission, Brussels
- Dupcsik Csaba –Tóth Olga 2008 Feminizmus helyett familizmus. *Demográfia*, 51(4):307-328.
- Edmiston, Kelly D. 2015 EU Public Policy, Social Innovation and Marginalisation: Reconciling ambitions with policy instruments. *CRESSI Working Papers* No. 18/2015
- Farkas Zoltán 2014 A társadalmi kapcsolat fogalma és típusa. *Társadalomkutatás* 32. évf. 2014, 1:10-23. <https://doi.org/10.1007/s11186-008-9082-0>
- Elster, Jon 1995 *A társadalom fogaskerekei*. Osiris, Budapest.

- Hajdu Gábor 2012 Bizalom, normakövetés és társadalmi részvétel Magyarországon a rendszerváltás után. In Kovách Imre – Dupcsik Csaba – P. Tóth Tamás – Takács Judit 2012 *Társadalmi integráció a jelenkori Magyarországon*. Argumentum Kiadó, Budapest.
- Hankiss Elemér 1987 Közösségek válsága és hiánya. In Hankiss Elemér 1987 *Diagnózisok II*. Magvető Kiadó, Budapest.
- Harkai Nóra 2006 *Közösség és közösségi munka*. Közösségfejlesztők Egyesülete, Budapest.
- Heller Ágnes 1970 *A mindennapi élet*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Howaldt, Jürgen – Kopp, Ralf – Schwarz, Michael 2008 Innovationen (forschend) gestalten: Zur neuen Rolle der Sozialwissenschaften. *WSI Mitteilungen* 2:63–69. <https://doi.org/10.5771/0342-300X-2008-2-63>
- Kalocsai Dezső 1981 Egyén és közösség fejlődésének néhány társadalmi feltételéről. *Társadalomtudományi Közlemények*. 11/2:209-221.
- Kozma Tamás 2018 *Tanuló közösségek és társadalmi innováció*. Kézirat. <https://doi.org/10.1556/2063.27.2018.2.6>
- Merton, Robert K. 1980 *Társadalomelmélet és társadalmi struktúra*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- Nemes Gusztáv – Varga Ágnes 2015 *Társadalmi innováció és társadalmi tanulás a vidékfejlesztésben – sikerek, problémák, dilemmák*. In: „Mérleg és Kihívások” IX. Nemzetközi Tudományos Konferencia = „Balance and Challenges” IX. *International Scientific Conference: A Gazdaságtudományi Kar megalapításának 25. évfordulója alkalmából*. Miskolci Egyetem Gazdaságtudományi Kar, Miskolc, 434-444.
- OECD 2004 “*Social economy and social innovation*”. *A capacity building seminar for policy-makers and practitioners*. (2018. 05. 30-i letöltés) online: <http://www.oecd.org/cfe/leed/cei-leedlocaldevelopmentnetworkofadvisors.htm>
- Parsons, Talcott 1960 The Principle Structure of Community: A Sociological View. *Social Forces*, 39/1:84–85. <https://doi.org/10.2307/2573580>
- Pol, Eduardo -Ville, Simon 2009 Social Innovation: Buzz Word Or Enduring Term. In: *The Journal of Socio-Economics*, 2009/38:878–885. <https://doi.org/10.1016/j.socec.2009.02.011>
- Seligman, Adam B. 1997 *A civil társadalom eszméje*. Kávé Kiadó Budapest.
- The Young Foundation 2012 *Social Innovation Overview: A deliverable of the project: “The theoretical, empirical and policy foundations for building social innovation in Europe” (TEPSIE)*, European Commission – 7th Framework Programme, European Commission, Brussels.
- Tönnies, Ferdinand 1983 *Közösség és társadalom*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- Varga A. Tamás – Vercseg Ilona 1998 *Közösségfejlesztés*. Magyar Művelődési Intézet, Budapest.
- Varga Krisztina 2017 A regionális társadalmi innováció kérdései. *International Journal of Engineering and Management Sciences*, 2/4:602-616. <https://doi.org/10.21791/IJEMS.2017.4.49>.